

Навчально-методична карта заняття №

Назва та № спеціальності 5.01010201 Початкова освіта
Рівень підготовки базова загальна середня освіта

ДИСЦИПЛІНА Сучасна українська мова (з практикумом)

ТЕМА Синтаксис складного речення. Поняття про складне речення. Складносурядне речення, його структура і засоби оформлення зв'язку між частинами. Розділові знаки у складносурядних реченнях.

Тип заняття: лекція

Мета заняття: ознайомити здобувачів освіти із синтаксисом складного речення, дати поняття про складне речення, засоби поєднання частин, типи складних речень, складносурядне речення, його структуру і засоби оформлення зв'язку між частинами, а також з правилами постановки розділових знаків у складносурядних реченнях. Розвивати логічне мислення, уважність. Виховувати самостійність, швидкість письма, інтерес до синтаксису.

Роздатковий матеріал, обладнання Таблиці, схеми, картки, програми, презентація

ТЗН комп'ютерне обладнання

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Горпинич В. О., Горяний В. Д. Українська мова. Ч. II. – К., 1993
2. Українська мова. Ч. I / за ред. П. С. Дудика. – К., 1993
3. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2007.

Допоміжна: 1. Зубков М. Українська мова. Універсальний довідник. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2009.

2. Новий довідник: Українська мова. Українська література. - К.: ТОВ «КАЗКА», 2008.

3. Стахів М. О. Крохмальна Г. І. Сучасна українська літературна мова з практикумом. – Львів: навч. посібник / М. О. Стахів, Г. І. Крохмальна. – ЛНУ імені Івана Франка, 2015.

4. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища шк., 2004.

5. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2009.

6. Українська мова. Енциклопедія. – К., Українська енциклопедія, 2004

7. <http://lit.govuadocs.com.ua/download/docs-24843/213-24843.doc>

8. http://pidruchniki.ws/1584072040522/dokumentoznavstvo/suchasna_ukrayinska_literaturna_mova_-_shevchuk_sv

ТЕМА. Синтаксис складного речення. Поняття про складне речення. Складносурядне речення, його структура і засоби оформлення зв'язку між частинами. Розділові знаки у складносурядних реченнях.

1. Вступна частина:

- організація здобувачів освіти;
- повідомлення теми лекції;
- місце лекції в курсі дисципліни;
- актуальність теми;
- рівень розвитку теми в науці, практиці;
- категорії і поняття (словник);
- запис теми, плану, бібліографії.

План

1. Поняття про складне речення. Засоби поєднання частин.
2. Типи складних речень за способом поєднання частин.
3. Складносурядне речення, його структура і засоби оформлення зв'язку між частинами.
4. Різновиди складносурядних речень.
5. Розділові знаки у складносурядних реченнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинич В. О., Горяний В. Д. Українська мова. Ч. II. – К., 1993
2. Українська мова. Ч. I / за ред. П. С. Дудика. – К., 1993
3. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2007.
4. Зубков М. Українська мова. Універсальний довідник. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2009.
5. Новий довідник: Українська мова. Українська література. - К.: ТОВ «КАЗКА», 2008.
6. Стахів М. О. Крохмальна Г. І. Сучасна українська літературна мова з практикумом. – Львів: навч. посібник / М. О. Стахів, Г. І. Крохмальна. – ЛНУ імені Івана Франка, 2015.

2. Основна частина:

- постановка пізнавального завдання, створення проблемної ситуації;
- фіксація на дошці ключових слів;
- викладання матеріалу лекції (тези, схеми, запис ідей на дошці);
- подача текстового матеріалу у доказовій формі, з'ясування ключових ідей і положень та їх конкретизація, показ зв'язків, аналіз явищ; навчання групувати матеріал за смислом;
- оцінка наукових досліджень та практичних досягнень, формулюється висновок

3. Заключна частина:

- відповіді на питання здобувачів освіти;
- формулювання загального висновку;
- алгоритм подальшої роботи;
- завдання для самостійної роботи

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Складне речення - це речення, що складається з двох і більше граматичних основ (предикативних одиниць), які становлять семантичну, структурну та інтонаційну єдність.

Складне речення функціонує в мові як одна комунікативна одиниця й характеризується формально-граматичними та семантичними ознаками, з-поміж яких найважливішими є: а) поліпредикативність; б) особлива структурна схема; в) інтонаційна завершеність, семантична та структурна цілісність; г) в ньому повідомляється про кілька ситуацій і відношення між ними.

Поліпредикативність складного речення виявляється в наявності двох чи кількох предикативних одиниць, що мають структуру простого речення, поєднаних в одне ціле. Частина складного речення тільки умовно можна назвати простими реченнями. Маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, вони не мають: а) змістової завершеності, бо тільки в поєднанні виражають складну думку, різнобічні зв'язки між предметами й явищами довкілля; б) інтонаційної завершеності, бо лише все складне речення характеризується інтонацією кінця; в) комунікативного значення, оскільки не є самостійними одиницями спілкування.

Складне речення, що складається з двох предикативних одиниць, називається двочленним, або двокомпонентним: *Тож будьмо чесні відверті в ділах великих і простих, щоб від народження до смерті за все відповісти (В. Крищенко); Помиляються не тільки люди, помиляються навіть святі (В. Симоненко).*

Складне речення, що складається з трьох і більше предикативних одиниць, називається багаточленним чи багатоконпонентним: *Дитяче довір 'я до вчителя - це крапля чистої роси на квітці троянди, треба так зірвати квітку, щоб не струсити цю краплю (В. Сухомлинський); Я щастя не маю і в мріях не бачу, бо інші мрії у серці ношу; коли я часами журуюся і плачу, я щастя у долі тоді не прошу (Леся Українка).*

Складне речення не є механічним поєднанням простих речень, воно побудоване за певною своєрідною схемою. Під час конструювання використовуються ті або інші структурні різновиди простого речення, які модифікуються відповідно до особливостей складного речення.

Отже, частини складних речень не виступають окремою комунікативною одиницею і не мають семантичної й інтонаційної завершеності. Тільки усе складне речення загалом можна розглядати як самостійну структурну й комунікативну одиницю, що є засобом формування й передачі інформації.

ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ ЧАСТИН СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Основними засобами поєднання предикативних одиниць складного речення є сполучники, сполучні слова та інтонація.

Інтонація відіграє важливу роль у будь-якому реченні (простому і складному). Будь-яке складне речення характеризується ітонаційною завершеністю, має інтонацію кінця. В окремих складних конструкціях інтонація виступає єдиним засобом вираження семантичних і синтаксичних відношень між предикативними одиницями складного речення.

Розрізняють такі типи інтонацій:

1) інтонація переліку: *Листя пада, пада, холодно землі, вже летять над садом в ірій журавлі (А. Камінчук);*

2) інтонація протиставлення чи зіставлення: *Не садок розцвівся тут, не грядка - біля школи хлопчики й дівчатка (М. Пригара);*

3) інтонація пояснення: *Мені снилося: червоні рожі пламеніли в промінні золотистім (Леся Українка).*

Одним з найпоширеніших засобів зв'язку предикативних одиниць є сполучники й сполучні слова, що є показниками сурядного чи підрядного зв'язку. З семантичного погляду вони в багатьох випадках без допомоги контексту виражають також певні смислові відношення.

Сполучники сурядності (паратактичні) поєднують в одне ціле рівноправні частини складного речення й виражають єднальні, зіставно-протиставні й розділові відношення: *Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (В. Сосюра); Роки любії, дитячі, як весняні води, зникли, але гомін вод весняних не забудеться ніколи (Леся Українка); То не від сонця урожай доспів - то спів про щастя затвердів у зерні (С. Летюк); Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить (Л. Глібов).* Сполучники сурядності лише поєднують предикативні частини складносурядного речення й не належать до жодної з цих частин.

Сполучники підрядності (гіпотактичні) поєднують частини складнопідрядних речень і виражають часові, умовні, причинові, з'ясувальні та інші відношення. Вони завжди належать до підрядної частини, підпорядковуючи її головній: *У квітках летить весна, журавлів шука й не зна, що вони їй вістунами відчиняють всюди брами (Олександр Олесь); Прозрінь не бійся, бо вони як ліки (Л. Костенко).*

Сполучні слова, поєднуючи між собою частини складнопідрядного речення, виступають членами підрядної частини речення. У ролі сполучних слів виступають повнозначні частини мови: відносні займенники (*хто, що, який,*

чий) і займенникові прислівники (як, коли, куди, де): *Уникай людей, які, бачачи твої вади і недоліки, виправдовують їх або навіть схвалюють* (Г. Сковорода); *Дивись, я сміюсь, коли серце ридає...* (Леся Українка).

Сполучні слова можуть мати в головній частині співвідносні вказівні слова. У ролі співвідносних слів виступають вказівні й означальні займенники (такий, той, кожний, весь), а також займенникові прислівники (тоді, тут, туди, там, так): *Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала...* (Леся Українка); *Тут, де кожен камінь кров'ю полили в бою брати, із шанною й любов'ю зупинися, друже, ти* (В. Лучук).

Одним із засобів поєднання предикативних одиниць складного речення в одне ціле є співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, які відповідним чином скоординовані. Так у реченнях з одночасністю дій дієслова-присудки виражені у формі одного часу, а в реченнях з часовою послідовністю - різночасовими формами: *Любо в гаю соловейко виспіває, слухаю ніжне ляцання, чистую, щирую річ українську чую я в тім щебетанні* (А. Кримський); *Червонобоким яблуком округлим скотився день, доспілий і тяжкий, і ніч повільним помахом руки широкі тіні чорним пише вуглем* (М. Рильський).

Визначати характер синтаксичних відношень і здійснювати зв'язок частин складного речення можуть також лексичні елементи. До лексичних засобів зв'язку в широкому розумінні належать сполучні й співвідносні слова. Такими елементами можуть виступати займенники, які вживаються замість іменників і вказують на зв'язок між предикативними одиницями: *Лине сонячний шлях, а на нім ти і я і кругом у квітках Україна моя* (В. Сосюра). Лексичним елементом може бути також спільний другорядний член (чи кілька членів): *В той час над Києвом буяло жарке літо, йшов червень, і важкі темні хмари мало не щовечора збиралися на небі* (В. Собко).

Порядок розміщення частин складного речення може бути вільним і фіксованим, сталим.

За вільного порядку предикативні частини можуть змінювати своє місце в реченні: *Листя виросте з листочка, з нитки витчеться сорочка* (М. Сингаївський). Якщо змінити розташування частин складного речення, зміст висловлюваного й відношення між частинами не зміняться. Вільний порядок частин мають ті складні речення, в яких встановлюють-ся відношення одночасності.

Якщо між частинами складного речення наявна часова послідовність, причинно-наслідковий зв'язок та з'ясувальні відношення, то порядок розміщення предикативних частин є сталим, фіксованим: *Сотні літ нас розпинали, та не побороти, бо не вмерла Україна і не вмере ніколи* (Д. Павличко); *Народна мудрість твердить: грудень рік кінчає, справжній зимі двері відчиняє* (М. Ткаченко).

ТИПИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

У мовознавчій науці вже склалася традиція класифікувати складні речення залежно від того, якими засобами зв'язку поєднані між собою предикативні частини. **Усі різновиди складних речень поділяються на дві групи: 1) сполучникові складні речення; 2) безсполучникові речення.**

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою сполучниками чи сполучними словами, називаються сполучниковими: *Веселий вересень у лісі повісив ліхтарі, і сонце на злотистім списі гойдається вгорі (В. Клічак); Як нема радості в любові, то й любові справжньої нема (В. Ткаченко); Григорій Сковорода вийшов з козацького роду, що жив у селі Чорнухи на Полтавщині (З журн.).*

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою за допомоги лише інтонації називаються безсполучниковими: *Цього літа на Україні літо зупинилось, - може, десь в краю загірнім осінь забарилась (О. Орач); На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли (М. Рильський).*

Залежно від характеру сполучників сполучникові речення, в свою чергу, поділяються на дві структурно-семантичні підгрупи: 1) складносурядні речення; 2) складнопідрядні речення.

Складні речення, предикативні, частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками сурядності називаються складносурядними: *Десь шумлять дощі осінні, і вітри лютують, а у нас на Україні літечко літує (О. Орач); Вертається віра й покута і плодом на кроні важніє, і пружиться юне коріння... (Л. Горлач).* Предикативні частини складносурядного речення синтаксично рівноправні, граматично незалежні.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками підрядності чи сполучними словами, називаються складнопідрядними: *Таке це літо золоте, що забуваються жалі (Г. Чубач); Роби так, щоб після тебе перероблять не довелося (Д. Білоус); Юносте люба, куди б не пішов я, всюди твоя йде зі мною краса! (Р. Дурбак).* Предикативні частини складнопідрядного речення не є рівноправними; одна з них є головною, інші - підрядними. Від головної частини до підрядної можна поставити питання: *Мале тоді смішне, (коли?) коли воно мізерне, (коли?)коли себе поставить над усе (В. Симоненко).*

Усі типи складних речень можуть бути або мінімальними конструкціями, що складаються лише з двох предикативних частин, або багатокомпонентними, які складаються з трьох і більше предикативних частин. У зв'язку з цим розрізняють ще складні синтаксичні конструкції, або складні речення з ускладненою синтаксичною будовою. З-поміж цих конструкцій виділяють такі різновиди: складносурядні речення з кількома сурядними, складнопідрядні з кількома підрядними, багатокомпонентні безсполучникові речення, багатокомпонентні складні речення змішаного типу (складні речення з сурядністю й підрядністю, складні багаточленні речення зі сполучниковим та безсполучниковим зв'язком), період.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Складне речення - це речення, що складається з двох і більше граматичних основ (предикативних одиниць), які становлять семантичну, структурну та інтонаційну єдність.

Складне речення функціонує в мові як одна комунікативна одиниця й характеризується формально-граматичними та семантичними ознаками, з-поміж яких найважливішими є:

- а) поліпредикативність;
- б) особлива структурна схема;
- в) інтонаційна завершеність, семантична та структурна цілісність;
- г) в ньому повідомляється про кілька ситуацій і відношення між ними.

Поліпредикативність складного речення виявляється в наявності двох чи кількох предикативних одиниць, що мають структуру простого речення, поєднаних в одне ціле. Частини складного речення тільки

умовно можна назвати простими реченнями. Маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, вони не мають: а) змістової завершеності, бо тільки в поєднанні виражають складну думку, різнобічні зв'язки між предметами й явищами довкілля; б) інтонаційної завершеності, бо лише все складне речення характеризується інтонацією кінця; в) комунікативного значення, оскільки не є самостійними одиницями спілкування.

Складне речення, що складається з двох предикативних одиниць, називається двочленним, або двокомпонентним: *Тож будьмо чесні відверті в ділах великих і простих, щоб від народження до смерті за все відповісти* (В. Крищенко); *Помиляються не тільки люди, помиляються навіть святі* (В. Симоненко).

Складне речення, що складається з трьох і більше предикативних одиниць, називається багаточленним чи багатокомпонентним: *Дитяче довір 'я до вчителя - це крапля чистої роси на квітці троянди, треба так зірвати квітку, щоб не струсити цю краплю* (В. Сухомлинський); *Я щастя не маю і в мріях не бачу, бо інші мрії у серці ношу; коли я часами журуюся і плачу, - я щастя у долі тоді не прошу* (Леся Українка).

Складне речення не є механічним поєднанням простих речень, воно побудоване за певною своєрідною схемою. Під час конструювання використовуються ті або інші структурні різновиди простого речення, які модифікуються відповідно до особливостей складного речення.

Отже, частини складних речень не виступають окремою комунікативною одиницею і не мають семантичної й інтонаційної завершеності. Тільки усе складне речення загалом можна розглядати як самостійну структурну й комунікативну одиницю, що є засобом формування й передачі інформації.

ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ ЧАСТИН СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Основними засобами поєднання предикативних одиниць складного речення є сполучники, сполучні слова та інтонація.

Інтонація відіграє важливу роль у будь-якому реченні (простому і складному). Будь-яке складне речення характеризується інтонаційною завершеністю, має інтонацію кінця. В окремих складних конструкціях інтонація виступає єдиним засобом вираження семантичних і синтаксичних відношень між предикативними одиницями складного речення.

Розрізняють такі типи інтонацій:

1) інтонація переліку: *Листя пада, пада, холодно землі, вже летять над садом в ірій журавлі* (А. Камінчук);

2) інтонація протиставлення чи зіставлення: *Не садок розцвівся тут, не грядка - біля школи хлопчики й дівчатка* (М. Пригара);

3) інтонація пояснення: *Мені снилося: червоні рожі пламеніли в промінні золотистім* (Леся Українка).

Одним з найпоширеніших засобів зв'язку предикативних одиниць є сполучники й сполучні слова, що є показниками сурядного чи підрядного зв'язку. З семантичного погляду вони в багатьох випадках без допомоги контексту виражають також певні смислові відношення.

Сполучники сурядності поєднують в одне ціле рівноправні частини складного речення й виражають єднальні, зіставно-протиставні й розділові відношення: *Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом* (В. Сосюра); *Роки любії, дитячі, як весняні води, зникли, але гомін вод весняних не забудеться ніколи* (Леся Українка); *То не від сонця урожай доспів - то спів про щастя затвердів у зерні* (С. Летюк); *Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить* (Л. Глібов). Сполучники сурядності лише поєднують предикативні частини складносурядного речення й не належать до жодної з цих частин.

Сполучники підрядності поєднують частини складнопідрядних речень і виражають часові, умовні, причинові, з'ясувальні та інші відношення. Вони завжди належать до підрядної частини, підпорядковуючи її головній: *У квітках летить весна, журавлів шука й не зна, що вони їй вістунами відчиняють всюди брами* (Олександр Олесь); *Прозрінь не бійся, бо вони як ліки* (Л. Костенко).

Сполучні слова, поєднуючи між собою частини складнопідрядного речення, виступають членами підрядної частини речення. У ролі сполучних слів виступають повнозначні частини мови: відносні займенники {*хто, що, який, чий*} і займенникові прислівники (*як, коли, куди, де*): *Уникай людей, які, бачачи твої вади і недоліки, виправдовують їх або навіть схвалюють* (Г. Сковорода); *Дивись, я сміюсь, коли серце риде...* (Леся Українка).

Сполучні слова можуть мати в головній частині співвідносні вказівні слова. У ролі співвідносних слів виступають вказівні й означальні займенники (такий, той, кожний, весь), а також займенникові прислівники (тоді, тут, туди, там, так): *Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала...* (Леся Українка); *Тут, де кожен камінь кров 'ю полили в бою брати, із шанною й любов 'ю зупинися, друже, ти* (В. Лучук).

Одним із засобів поєднання предикативних одиниць складного речення в одне ціле є співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, які відповідним чином скоординовані. Так у реченнях з одночасністю дій дієслова-присудки виражені у формі одного часу, а в реченнях з часовою послідовністю - різночасовими формами: *Любо в гаю соловейко виспіває, слухаю ніжне ляцання, чистую, щирую річ українську чую я в тім щебетанні* (А. Кримський); *Червонобоким яблуком округлим скотився день, доспілий і тяжкий, і ніч повільним помахом руки широкі тіні чорним пише вуглем* (М. Рильський).

Визначати характер синтаксичних відношень і здійснювати зв'язок частин складного речення можуть також лексичні елементи. До лексичних засобів зв'язку в широкому розумінні належать сполучні й співвідносні слова. Такими елементами можуть виступати займенники, які вживаються замість іменників і вказують на зв'язок між предикативними одиницями: *Лине сонячний шлях, а на нім ти і я і кругом у квітках Україна моя* (В. Сосюра). Лексичним елементом може бути також спільний другорядний член (чи кілька членів): *В той час над Києвом буяло жарке літо, йшов червень, і важкі темні хмари мало не щовечора збиралися на небі* (В. Собко).

Порядок розміщення частин складного речення може бути вільним і фіксованим, сталим.

За вільного порядку предикативні частини можуть змінювати своє місце в реченні: *Листя виростає з листочка, з нитки витчеться сорочка*

(М. Сингаївський). Якщо змінити розташування частин складного речення, зміст висловлюваного й відношення між частинами не зміняться. Вільний порядок частин мають ті складні речення, в яких встановлюють-ся відношення одночасності.

Якщо між частинами складного речення наявна часова послідовність, причинно-наслідковий зв'язок та з'ясувальні відношення, то порядок розміщення предикативних частин є сталим, фіксованим: *Сотні літ нас розпинали, та не побороти, бо не вмерла Україна і не вмере ніколи*

(Д. Павличко); *Народна мудрість твердить: грудень рік кінчає, справжній зимі двері відчиняє* (М. Ткаченко).

ТИПИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

У мовознавчій науці вже склалася традиція класифікувати складні речення залежно від того, якими засобами зв'язку поєднані між собою предикативні частини. Усі різновиди складних речень поділяються на дві групи:

1) сполучникові складні речення; 2) безсполучникові речення.

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою сполучниками чи сполучними словами, називаються сполучниковими: *Веселий вересень у лісі повісив ліхтарі, і сонце на злотистім списі гойдається вгорі*

(В. Клічак); *Як нема радості в любові, то й любові справжньої нема*

(В. Ткаченко); *Григорій Сковорода вийшов з козацького роду, що жив у селі Чорнухи на Полтавщині* (3 журн.).

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою за допомоги лише інтонації називаються безсполучниковими: *Цього літа на Україні літо зупинилось, - може, десь в краю загірнім осінь забарилась* (О. Орач); *На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли* (М. Рильський).

Залежно від характеру сполучників сполучникові речення, в свою чергу, поділяються на дві структурно-семантичні підгрупи:

1) складносурядні речення; 2) складнопідрядні речення.

Складні речення, предикативні, частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками сурядності називаються складносурядними: *Десь шумлять дощі осінні, і вітри лютують, а у нас на Україні літечко літує* (О. Орач); *Вертається віра й покута і плодом на кроні важніє, і пружиться юне коріння...* (Л. Горлач). Предикативні частини складносурядного речення синтаксично рівноправні, граматично незалежні.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками підрядності чи сполучними словами, називаються складнопідрядними: *Таке це літо золоте, що забуваються жалі* (Г. Чубач); *Роби так, щоб після тебе перероблять не довелось*

(Д. Білоус); *Юносте любя, куди б не пішов я, всюди твоя йде зі мною краса!* (Р. Дурбак). Предикативні частини складнопідрядного речення не є рівноправними; одна з них є головною, інші - підрядними. Від головної частини до підрядної можна поставити питання: *Мале тоді смішне, (коли?) коли воно мізерне, (коли?) коли себе поставить над усе* (В. Симоненко).

Усі типи складних речень можуть бути або мінімальними конструкціями, що складаються лише з двох предикативних частин, або багатокomпонентними, які складаються з трьох і більше предикативних частин. У зв'язку з цим розрізняють ще складні синтаксичні конструкції, або складні речення з ускладненою синтаксичною будовою. З-поміж цих конструкцій виділяють такі різновиди: складносурядні речення з кількома сурядними, складнопідрядні з кількома підрядними, багатокomпонентні безсполучникові речення, багатокomпонентні складні речення змішаного типу (складні речення з сурядністю й підрядністю, складні багаточленні речення зі сполучниковим та безсполучниковим зв'язком), період.

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

У сучасній українській літературній мові широко вживаються складносурядні речення. Найбільше вони поширені в публіцистичній і художній літературі (вживаються для опису подій, явищ природи, характеристики дійових осіб тощо). Складносурядні речення характеризуються тим, що предикативні частини в них об'єднані в одне смислове ціле сурядним зв'язком і вони рівноправні в синтаксичному відношенні: *Рече Дніпро, лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко). Обидві частини цього речення можуть уживатися як прості речення. Однак самостійність предикативних частин відносна, тому що вони в складному реченні пов'язані змістом, а також взаємозумовлені граматично; їхня інтонація є частиною ритмомелодики складного речення.

Отже, ***складносурядним називається речення, синтаксично рівноправні предикативні частини якого поєднуються в одне граматичне й смислове ціле сурядними сполучниками.***

Основними ознаками складносурядного речення є:

- а) рівнозначність предикативних частин, що входять до його складу: вони виступають як відносно самостійні й мають певну синтаксичну незалежність;
- б) сполучники сурядності, що поєднують предикативні одиниці в одне ціле й завжди знаходяться між цими предикативними частинами, не належачи жодній із них;
- в) позиція предикативних одиниць: одна з них не може знаходитися в середині іншої;
- г) інтонація сурядності.

Для зв'язку частин складносурядного речення використовуються різні сполучники сурядності. Роль цих сполучників настільки значна, що їх класифікацію покладено в основу поділу складносурядних речень, бо сполучники сурядності є засобом не лише поєднання предикативних одиниць в одне ціле, а й виявлення змістових відношень між ними.

Залежно від типів сурядних сполучників виділяють таке різновиди складносурядних речень: складносурядні речення з єднальними, протиставними й розділовими і градаційними сполучниками.

1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками (*і, й, та, ні., ні, ані... ані*) виражають такі семантико-синтаксичні відношення:

- а) одночасності дій чи явищ. У цих реченнях вживаються сполучники *і (й), та, а* (в значенні *і*), які самостійно не виражають це значення. Одночасність передається присудками, вираженими дієсловами теперішнього часу, майбутнього та минулого часу недоконаного виду: *І шумить діброва, і синіє шлях, і дзвенить дніпрова хвиля у дротах* (В. Бичко); *Верби сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою* (Г. Тютюнник); *А в кузні готують чересла вчорашні повстанці, а в небі зоря озубає червоні сап'янці* (Леся Українка); б) послідовності дій чи явищ за допомоги сполучників */, а, а там, а потім, а* також порядком предикативних частин складносурядного речення та співвідношенням дієслів присудків, які найчастіше виражаються формами минулого часу доконаного виду, або різночасовими формами: *У залі спалахнуло світло, і впала дивна тиша* (Ю. Бездик).

в) причинно-наслідкові, що виражаються за допомоги єднальних сполучників *і*, *і* тому, стали порядком предикативних одиниць та інтонацією: *Уперше за останні тижні з обличчя дівчини зійшла хмарність печалі, і вона усміхнулася* (Н. Кащук); *Орач торкнеться до чепіг руками - і нива дзвонить темним сріблом скиб* (І. Нехода).

г) умовно-наслідкові: *Зумійте жити - і будете живі* (І. Франка). Якщо в реченні наявні семантико-синтаксичні відношення одночасності чи послідовності дій, станів, то єднальні сполучники виконують свою основну функцію - власне єднальну.

Порядок предикативних частин у реченнях, у яких виражається одночасність дії, станів, вільний: *І жмуриться вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад* (А. Малишко). - *Шепче задумливий сад, і жмуриться вікнами наша хатина*.

У реченнях, в яких виражається послідовність дій, станів, порядок частин стабільний, фіксований: *За рікою, над Івчанкою, рухливими вітами розпліталася хмара, і недалеко від землі усе її димчасто - бузкове галуззя пролилося дощем* (М. Стельмах).

Складносурядні речення з причиново-наслідковими та умовно-наслідковими відношеннями між частинами є закритими структурами, зі сталим, фіксованим порядком складових частин: *Приснуло буйним дощем - і стало тепла прибувати* (В. Світзинський)

2. Складносурядні речення з протиставними сполучниками (*а, але, та* (у значенні *але*), *проте, зате, однак*) виражають протиставні відношення, тобто предикативні частини таких речень і протиставляються за змістом. Ці речення характеризуються своєрідною будовою: вони складаються тільки з двох предикативних одиниць: *Ти гукай не гукай, а літа не почують*

(Б. Олійник); *Слова - полова, але вогонь в одежі слова - безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометея* (І. Франко); *На дубі довго не розкриваються бруньки, зате довго восени дуб не ронить свого листя*

(О. Копиленко); *Дерево стояло ще голе, однак на віттях його вже починалось пташине життя* (Ю. Бездик).

Іноді сполучники *проте* й *зате* можуть вживатися зі сполучником *а*, підсилюючи його значення: *Катря неначе заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови* (Панас Мирний). У зіставних складносурядних реченнях зміст предикативних частин зіставляється і взаємно доповнюється за допомоги сполучників *а, не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й*: *В озерах купаються хмари, а ріки плывуть в берегах, мов потоки музики* (Л. Первомайський); *Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той само час рожевим гомоном співали* (М. Рильський).

3. Складносурядні речення з розділовими сполучниками (*або, чи, чи... чи, то... то, чи то... чи то, не то. .. не то*) виражають розділові відношення несумісності, взаємовиключення та чергування дій або явищ.

Відношення взаємовиключення виражають одиничні або повторювані сполучники *або, чи*: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею*

(О. Гончар); *Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або куцить пахучий чебрець* (О. Гончар); *Або розумне казать, або зовсім мовчать*

(Н. тв.).

Широко використовуються складносурядні речення з повторюваним сполучником *то*, який вказує на чергування дій, явищ або на послідовну зміну їх: *То пилок, то сніги, то сльота партизанську вкривають дорогу, то ожина хапає за ногу, то колючий, зіржавілий дрiт* (П. Воронько); *То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс і грудкою впаде в сити землю* (А. Шиян).

Повторювані сполучники *не то... не то, чи то... чи то*, виражаючи відношення чергування, вказують також на припущення, невпевненість, сумнів чи вагання з приводу того, що з переліченого є дійсним, а що нереальним: *Чи то війнув снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич* (Г. Світлична). Отже, виокремлюють дві моделі складносурядних речень з розділовими сполучниками:

а) речення з двома рівнозначними частинами, основний зміст яких полягає в повідомленні про несумісні дії, з яких за відповідних умов можлива одна;

б) речення з довільною кількістю граматично рівнозначних складових частин, між якими встановлюються відношення чергування подій, з яких може реалізуватися як одна, так і всі.

4. Складносурядні речення з градаційними сполучниками (*не тільки..., але й; не тільки..., а й; не лише ..., але й; не лише..., а й*) виражають відношення між більш значним в одній частині і менш значним в іншій. В основі градаційних відношень "лежить підкреслений контраст між двома ситуаціями". Це конструкції закритої структури з парними сполучниками, перший компонент яких перебуває у першій частині, другий - у другій: *Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радощі й тривогу хліба, радощі й тривогу людини* (М. Стельмах).

Серед складносурядних речень виділяють ще речення із приєднувальними сполучниками (*та й, та, і, а, причому, при тому*), які виражають приєднувальні відношення. У таких реченнях друга предикативна частина вживається як додаткове повідомлення, пов'язане зі змістом першої частини: *Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі* (В. Сосюра).

Складносурядні речення тісно пов'язані з простими реченнями, ускладненими однорідними членами, оскільки однорідні члени речення можуть поєднуватися сурядним зв'язком, як і предикативні одиниці складносурядного речення. Розмежовуючи ці конструкції, слід враховувати те, що частини складносурядного речення вступають у сурядний зв'язок безпосередньо, без допомоги інших компонентів, а сурядний зв'язок між однорідними членами не виражається безпосередньо, а обов'язково за наявності іншого компонента, щодо якого вони виступають як однорідні присудки, додатки, означення, обставини.

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

У сучасній українській літературній мові широко вживаються складносурядні речення. Найбільше вони поширені в публіцистичній і художній літературі (вживаються для опису подій, явищ природи, характеристики дійових осіб тощо). Складносурядні речення характеризуються тим, що предикативні частини в них об'єднані в одне смислове ціле сурядним зв'язком і вони рівноправні в синтаксичному відношенні: *Рече Дніпро, Лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко)*. Обидві частини цього речення можуть уживатися як прості речення. Однак самостійність предикативних частин відносна, тому що вони в складному реченні пов'язані змістом, а також взаємозумовлені граматично; їхня інтонація є частиною ритмомелодики складного речення.

Отже, **складносурядним називається речення, синтаксично рівноправні предикативні частини якого поєднуються в одне граматичне й смислове ціле сурядними сполучниками.**

Основними ознаками складносурядного речення є: а) рівнозначність предикативних частин, що входять до його складу: вони виступають як відносно самостійні й мають певну синтаксичну незалежність; б) сполучники сурядності, що поєднують предикативні одиниці в одне ціле й завжди знаходяться між цими предикативними частинами, не належачи жодній із них; в) позиція предикативних одиниць: одна з них не може знаходитися в середині іншої; г) інтонація сурядності.

Для зв'язку частин складносурядного речення використовуються різні сполучники сурядності. Роль цих сполучників настільки значна, що їх класифікацію покладено в основу поділу складносурядних речень, бо сполучники сурядності є засобом не лише поєднання предикативних одиниць в одне ціле, а й виявлення змістових відношень між ними.

Залежно від типів сурядних сполучників виділяють таке різновиди складносурядних речень: складносурядні речення з єднальними, протиставними й розділовими і градаційними сполучниками.

1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками (і, й, та, ні., ні, ані... ані) виражають такі семантико-синтаксичні відношення:

а) одночасності дій чи явищ. У цих реченнях вживаються сполучники **і (й), та, а (в значенні і)**, які самостійно не виражають це значення. Одночасність передається присудками, вираженими дієсловами теперішнього часу, майбутнього та минулого часу недоконаного виду: *І шумить діброва, і синіє шлях, і дзвенить дніпрова хвиля у дротах (В. Бичко); Верби сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою (Г. Тютюнник); А в кузні готують чересла вчораїні повстанці, а в небі зоря озуває червоні сап 'янци (Леся Українка); б) послідовності дій чи явищ за допомоги сполучників **і, а, а там, а потім, а** також порядком предикативних частин складносурядного речення та співвідношенням дієслів присудків, які найчастіше виражаються формами минулого часу доконаного виду, або різночасовими формами: *У залі спалахнуло світло, і впала дивна тиша (Ю. Бездик).**

в) причинно-наслідкові, що виражаються за допомоги єднальних сполучників **/, і** тому, стали порядком предикативних одиниць та інтонацією:

Уперше за останні тижні з обличчя дівчини зійшла хмарність печалі, і вона усміхнулася (Н. Кащук); Орач торкнеться до чепіг руками – і нива дзвонить темним сріблом скиб (І. Нехода).

г) умовно-наслідкові: *Зумійте жити - і будете живі (І. Франко).* Якщо в реченні наявні семантико-синтаксичні відношення одночасності чи послідовності дій, станів, то єднальні сполучники виконують свою основну функцію - власне єднальну.

Порядок предикативних частин у реченнях, у яких виражається одночасність дій, станів, вільний: *І жмуриться вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад (А. Малишко).* - *Шепче задумливий сад, і жмуриться вікнами наша хатина.*

У реченнях, в яких виражається послідовність дій, станів, порядок частин стабільний, фіксований: *За рікою, над Івчанкою, рухливими вітами розліталася хмара, і недалеко від землі усе її димчасто - бузкове галуззя пролилося дощем (М. Стельмах).*

Складносурядні речення з причиново-наслідковими та умовно-наслідковими відношеннями між частинами є закритими структурами, зі сталим, фіксованим порядком складових частин: *Приснуло буйним дощем - і стало тепла прибувати (В. Свідзинський)*

2. Складносурядні речення з протиставними сполучниками (а, але, та (у значенні але), проте, зате, однак) виражають протиставні відношення, тобто предикативні частини таких речень і протиставляються за змістом. Ці речення характеризуються своєрідною будовою: вони складаються тільки з двох предикативних одиниць: *Ти гукай не гукай, а літа не почуют*

(Б. Олійник); Слова - полова, але вогонь в одежі слова -безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометейя (І. Франко); На дубі довго не розкриваються бруньки, зате довго восени дуб не ронить свого листя (О. Копиленко); Дерево стояло ще голе, однак на віттях його вже починалось пташине життя (Ю. Бездик).

Іноді сполучники проте й зате можуть вживатися зі сполучником **а**, підсилюючи його значення: *Катря неначе заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови (Панас Мирний).* У зіставних складносурядних реченнях зміст предикативних частин зіставляється і взаємно доповнюється за допомогою сполучників **а, не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й:** *В озерах купаються хмари, а ріки пливуть в берегах, мов потоки музики (Л. Первомайський); Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той само час рожевим гомоном співали (М. Рильський).*

3. Складносурядні речення з розділовими сполучниками (або, чи, чи... чи, то... то, чи то... чи то, не то. .. не то) виражають розділові відношення несумісності, взаємовиключення та чергування дій або явищ.

Відношення взаємовиключення виражають одиничні або повторювані сполучники або, чи: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею (О. Гончар); Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або куцить пахучий чебрець (О. Гончар); Або розумне казати, або зовсім мовчати (Н. тв.).*

Широко використовуються складносурядні речення з повторюваним сполучником **то**, який вказує на чергування дій, явищ або на послідовну зміну їх: *То пилок, то сніги, то сльота партизанську вкривають дорогу, то ожина хапає за ногу, то колючий, зіржавілий дрiт (П. Воронько); То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс і грудкою впаде в сити землю (А. Шиян).*

Повторювані сполучники **не то... не то, чи то... чи то**, виражаючи відношення чергування, вказують також на припущення, невпевненість, сумнів чи вагання з приводу того, що з переліченого є дійсним, а що нереальним: *Чи то війнув снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич (Г. Світлична).* Отже, виокремлюють дві моделі складносурядних речень з розділовими сполучниками:

а) речення з двома рівнозначними частинами, основний зміст яких полягає в повідомленні про несумісні дії, з яких за відповідних умов можлива одна;

б) речення з довільною кількістю граматично рівнозначних складових частин, між якими встановлюються відношення чергування подій, з яких може реалізуватися як одна, так і всі.

4. Складносурядні речення з градаційними сполучниками (*не тільки..., але й; не тільки..., а й; не лише ..., але й; не лише..., а й*) виражають відношення між більш значним в одній частині і менш значним в іншій. В основі градаційних відношень "лежить підкреслений контраст між двома ситуаціями". Це конструкції закритої структури з парними сполучниками, перший компонент яких перебуває у першій частині, другий - у другій: *Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радощі й тривогу хліба, радощі й тривогу людини (М. Стельмах).*

Серед складносурядних речень виділяють ще речення із приєднувальними сполучниками (***та й, та, і, а, причому, при тому***), які виражають приєднувальні відношення. У таких реченнях друга предикативна частина вживається як додаткове повідомлення, пов'язане зі змістом першої частини: *Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі (В. Сосюра).*

Складносурядні речення тісно пов'язані з простими реченнями, ускладненими однорідними членами, оскільки однорідні члени речення можуть поєднуватися сурядним зв'язком, як і предикативні одиниці складносурядного речення. Розмежовуючи ці конструкції, слід враховувати те, що частини складносурядного речення вступають у сурядний зв'язок безпосередньо, без допомоги інших компонентів, а сурядний зв'язок між однорідними членами не виражається безпосередньо, а обов'язково за наявності іншого компонента, щодо якого вони вступають як однорідні присудки, додатки, означення, обставини²⁵.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

1. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних єднальними, протиставними й розділовими сполучниками, ставиться кома: *Довкола будиночків цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листя* (П. Панч); *Нас розлучали з рідними, з життям і навіть - з мрією, але ніщо і ніколи нас не розлучало з вірою* (Б. Олійник); *Чарівне море, та наймиліша серцю така земля* (Р. Іванчук); *То мати гукає, то мати шепоче, - мене виряджаючи в дальню дорогу* (П. Воронько).

Кома не ставиться між частинами складносурядного речення, якщо вони:

а) мають спільний другорядний член або спільне вставне слово й поєднуються неповторюваними сполучниками *і, та* (в значенні /); спільними для обох частин можуть бути й видільні частки *тільки, лише*: *На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні* (Ю. Смолич); *Мабуть, батько ще дужче посивів і мати, ще дужче зігнулась* (А. Головка); *Тільки невсипує море бухає десь здалеку та зорі тремтять в нічній прохолоді* (М. Коцюбинський);

Примітка. Якщо сполучники / (й), та {і) повторюються, то кома ставиться: *Здавалось, і вітер тут чорний, і дощ летить з неба чорний, як смола* (О. Гончар).

б) мабуть спільне підрядне речення: *Коли ж одчинили вікно, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога* (М. Коцюбинський);

в) виражені двома спонукальними чи питальними реченнями: *Надіє! Надіє!.. О хто тебе ніжно на грудях не грів і хто за тобою орлом нелетів?* (О. Олесь); *Хай лягають зморшки на обличчя і все вище тисне кров моя, юності в Вітчизни я позичу і пісень позичу в солов'я* (В. Сосюра);

г) виражені двома називними або безособовими реченнями: *Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто не забуде* (О. Довженко); *Дощило і в повітрі віяло прохолодою* (А. Головка).

Примітка. Між безособовими реченнями кома ставиться, якщо їх присудки неоднорідні за значенням: *Розвиднілось, і в повітрі помітно потеплішало* (А. Головка);

г) виражені окличними реченнями: *Який простір і як легко дихати під високим небом Кавказу!* (Т. Масенко).

2. Якщо частини складносурядного речення, з'єднані сполучниками *і (й), та (і), та й, а*, виражають швидко або несподівану зміну подій або різке протиставлення, тоді перед сполучником ставиться тире: *Хвилина ще - і схід розпише в сліпучі барви небосхил* (М. Масло); *Закрався вечір, одшуміла праця, як сльози, затремтіли ліхтарі - та діти наші ночі не бояться* (М. Рильський).

3. Якщо друга частина складносурядного речення виражає наслідок або висновок того, про що говориться в першій частині, ставиться тире, інколи кома й тире: *Зима летіла над землею, і от весна - і все в цвіту* (В. Сосюра); *Я вірю в диво! Прийде час, - і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз!* (О. Олесь).

4. Якщо частини складносурядного речення, з'єднані сполучниками *а, але, проте, все ж, однак* і рідше єднальними */, та*, дуже поширені, або мають уже всередині свої розділові знаки, або далекі за змістом, або автор хоче підкреслити їхню самотійність, то ставиться крапка з комою: *Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнулись угору, то повільно спускаючись вниз; і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку, а потім з правого; і гори злітали увись із святковою легкістю; і блакитного серпанку було повно і попереду, і ззаду, й над нами* (Є. Гуцало).

